

Przestrzeń we frazeologii

– niemieckie i polskie związki frazeologiczne z nazwami kategorii przestrzennych

Wprowadzenie

W europejskiej myśli filozoficznej pojęcie przestrzeni funkcjonuje od starożytności. Arystoteles pojmował przestrzeń jako sumę miejsc zajmowanych przez ciała, jako rodzaj pojemnika na ciała.¹ Dla Spinozy przestrzeń stanowiła atrybut substancji boskiej, dla Leibniza była względna, a dla Newtona absolutna.² Dziś pojęcie przestrzeni rozumie się znacznie szerzej niż w ramach pierwotnie wyznaczonych przez filozofię i fizykę. Pojęcie to funkcjonuje w różnych znaczeniach w wielu dziedzinach wiedzy i sferach życia. Oprócz przestrzeni filozoficznej i fizycznej mówi się m. in. o przestrzeni matematycznej, geograficznej, zurbanizowanej, miejskiej, publicznej, muzycznej. Przytoczone przykłady świadczą o tym, że w XX i XXI wieku pojęcie przestrzeni zyskało niezwykle wręcz popularność.

Przestrzeń znalazła swoje miejsce także w językoznawstwie. Od drugiej połowy XX wieku powstała ogromna liczba prac teoretycznych i empirycznych poświęcona zagadnieniu, w jaki sposób człowiek w różnych językach komunikuje o relacjach przestrzennych między obiektami

¹ Zob. B. Gutowski, *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Warszawa 2006, s. 252.

² Zob. tamże, s. 253.

i ich cechach przestrzennych.³ Zainteresowanie językoznawców wynika z całą pewnością stąd, że – jak zauważył Lyons – język odzwierciedla m. in. naturę biologiczną człowieka, środowisko jego życia i sposób poruszania się.⁴ Człowiek przyjął postawę pionową, ma przód i tył, porusza się do przodu, czyli w kierunku, w którym jest zwrócony twarzą, i swobodnie obraca się w prawo i w lewo.⁵ Dlatego też doświadczenie przestrzeni stanowi jedno z jego najbardziej elementarnych doświadczeń zmysłowych i poznawczych.⁶ Fakt ten stał się inspiracją do podjęcia próby opisu niemieckich i polskich związków frazeologicznych⁷, których komponentami są leksemy będące podstawowymi wykładnikami kategorii przestrzeni w orientacji pionowej i poziomej, czyli *oben/góra – unten/dół*, *hoch/wysoko – niedrig/nisko*, *vorn(e)/przód – hinten/tył* oraz *rechts/prawo – links/lewo*. Korpus tworzą związki frazeologiczne o średnim i niskim stopniu idiomatyczności, stanowiące często obrazowe metafory i mające niekiedy dwie możliwe interpretacje, a mianowicie dosłowną i frazeologiczną. Materiał językowy został wyekscerpowany z jednojęzycznych niemieckich i polskich słowników frazeologicznych wyszczególnionych w bibliografii. Do badania przyjęto podejście bilateralne, zgodnie z którym frazeologizmy niemieckie i polskie były analizowane równolegle. Badanie obejmowało analizę jakościową jednostek frazeologicznych przede wszystkim na płaszczyźnie semantycznej, przy czym koncentrowało się ono na związku między znaczeniem komponentów wyrażających kategorie przestrzenne a globalnym znaczeniem związku frazeologicznego z jednoczesnym uwzględnieniem elementów wartościowania i aspektu historyczno-kulturowego.

³ Zob. J. Linde-Usiekniewicz, *Przestrzeń w języku i językoznawstwie*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, pod red. J. Adamowskiego, Lublin 2005, s. 13.

⁴ Zob. J. Lyons, *Semantyka*, tłum. A. Weinsberg, t. 2, Warszawa 1989, s. 292.

⁵ Zob. tamże.

⁶ Zob. R. Grzegorzczkova, *Nazwy wymiarów jako określenia cech psychicznych człowieka*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, pod red. J. Adamowskiego, Lublin 2005, s. 29; V. Evans, *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*, tłum. M. Buchta i in., Kraków 2009, s. 26-27.

⁷ Jako związki frazeologiczne (frazeologizmy) interpretowane są odtwarzalne grupy wyrazowe charakteryzujące się stosunkową stabilnością pod względem strukturalno-leksykalnym oraz idiomatycznością na płaszczyźnie semantycznej – oznacza to, że ich znaczenie całkowite nie wynika z sumy znaczeń poszczególnych elementów składowych. Por. H. Burger, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin 2003, s. 11-15.

Frazeologizmy z komponentami *oben/góra – unten/dół*

Zarówno w języku niemieckim, jak i polskim przeważają frazeologizmy zawierające człon *oben/góra* oraz takie, w których występują pary *oben – unten/góra – dół*. Słowniki notują tylko pojedyncze związki frazeologiczne z określeniami *unten* i *dół*. *Oben/góra* oznaczają część położoną wyżej niż inne lub wyższe partie czegoś i są zazwyczaj konotowane pozytywnie, kojarzone z korzystnym rozwojem, wzrostem, postępem, sukcesem, aspiracjami. Jego przeciwieństwo stanowią *unten/dół* wyrażające niższą lub najniższą część czegoś, miejsce niżej położone i wywołujące u użytkowników języka asocjacje negatywne łączone z upadkiem, porażką, niską pozycją, brakiem wpływów itp. Wnioski te znajdują potwierdzenie także w innych badaniach językoznawczych.⁸

Należy zauważyć, że w większości wypadków wykładniki przestrzeni zachowały swoje wyjściowe znaczenie systemowe także w globalnym znaczeniu frazeologizmów, które jedynie w nielicznych wypadkach jest modyfikowane przez semantykę pozostałych członów lub elementy uzupełniane przez kontekst.

Część wyrażen odnosi się do ludzkiego ciała, mowy ciała oraz gestów. Żartobliwe *oben ohne* (dosł. „u góry bez”) „z odsłoniętym biustem” jest używane w odniesieniu do kobiet opalających się, kąpiących itp. bez stanika (por. ang. *topless* funkcjonujące jako zapożyczenie w języku polskim). Frazeologizmowi *jmdn./etw. bis obenhin haben* „mieć kogoś/czegoś dość” wyrażającemu negatywne odczucia jak poirytowanie czy znieczierpliwienie towarzyszy charakterystyczny ruch dłonią kreślący linię poprzez czoło i oznaczający „potąd” – konstrukcja ta to tzw. kinegram (*Kinegramm*), odpowiada jej określony gest lub ruch ciała. Z górną częścią ciała człowieka, a dokładniej z głową, łączą się następujące związki frazeologiczne: *von oben herab* (dosł. „z góry”) – „patrzeć na kogoś z góry, traktować z wyższością, z lekceważeniem” (por. dumne uniesienie głowy osób mających przeświadczenie o byciu kimś lepszym, bardziej wartościowym od pozostałych) oraz *den Kopf oben behalten* (dosł. „trzymać głowę w górze”) „nie tracić odwagi” i *głowa/uszy do góry!* – wykrzyknienia dodające otuchy. Dwa ostatnie przykłady odnoszą się do mowy ciała: osoby smutne, zmartwione, przygnębione lub zaleknione mają spuszczoną głowę, wtuloną w ramiona. Do ludz-

⁸ Zob. A. Pajdzińska, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] „Język a Kultura”, t. 3, pod red. J. Puzyriny, J. Anusiewiczza, Wrocław 1991, s. 22; J. Lyons, dz. cyt., s. 293.

kiego ciała nawiązują także obrazowe *leżeć do góry brzuchem* „leniuchować” oraz *do góry nogami* „na opak; nieporządnie, robiąc bałagan”.

W języku polskim najczęściej w kontekstach religijnych pojawia się również wyrażenie *w górę serca!* „odwagi, wzniescie serca od spraw doczesnych do Boga” będące tłumaczeniem łacińskiego *sursum corda*, które weszło do obiegu podczas pontyfikatu św. Jana Pawła II i które pochodzi z homilii wygłoszonej w Zakopanem pod Wielką Krokwią dnia 6 czerwca 1997 r.: „Trzeba, ażeby cała Polska, od Bałtyku aż po Tatry, patrząc w stronę krzyża na Giewoncie, słyszała i powtarzała: *Sursum corda – W górę serca!*”⁹.

Z określeniami *oben/góra* kojarzony jest wzrost, nabieranie wartości, np. *coś* (temperatura, ciśnienie, ceny, akcje, barometr) *idzie do góry/skacze w górę*, a także sukces, zwycięstwo, zdobywanie przewagi, pozytywny rozwój, np. *być górą* „mieć przewagę, wygrywać”, *górz nas!* „nasi wygrywają, są lepsi”, *coś bierze górę nad czymś* „coś przeważa nad czymś, zyskuje większe znaczenie”, *ktoś idzie/pnie się w górę* „ktoś robi karierę, awansuje”, *czyjeś akcje idą w górę* „ktoś staje się coraz bardziej ceniony, wpływowy” czy *sich oben halten* (dosł. „utrzymywać się na górze”) „mimo trudności odnosić sukcesy”. Wymienione tutaj stałe związki wyrazowe realizują model pozytywnego wartościowania „im wyżej, tym lepiej”¹⁰.

Góra metaforycznie oznacza także tych, którzy sprawują władzę, mają wpływy. Parallele wyrażenia *die da oben – ci na górze* oznaczają osoby z warstwy rządzących oraz osoby zajmujące wyższe pozycje w hierarchii społecznej. Mają one lekkie zabarwienie lekceważące, pogardliwe – jest to spojrzenie z perspektywy *tych na dole* (co ciekawe, wyrażenie to nie ma swojego frazeologicznego odpowiednika w języku niemieckim). Z tym wiąże się kolejne związki frazeologiczne w języku polskim: pejoratywnie konotowany *wojna na górze* „walka między głównymi ugrupowaniami politycznymi” oraz w zależności od kontekstu pozytywnie lub negatywnie interpretowany *przykład idzie z góry* „postępowanie osób znaczących jest naśladowane”.

W języku polskim występuje grupa wyrażen, w których *góra* jest interpretowana w kategorii czasu „od samego początku, zawczasu, w odniesieniu do czegoś, co dopiero nastąpi”: *coś jest z góry skazane na niepowodzenie*, *dostawać coś z góry*, *płacić z góry*, *z góry dziękuję/uprzedzam/wia-domo*. W tym kontekście można wspomnieć wykrzyknienie *bomba w górę!*

⁹ <http://www.polskieradio.pl/77/937/Artykul/328541,VI-pielgrzymka-Jana-Pawla-II-do-Polski-31-maja10-czerwca-1997-> (data dostępu: 18.05.2015).

¹⁰ J. Pajdzińska, dz. cyt., s. 22.

oznajmujące początek czegoś, a wywodzące się z wyścigów konnych (podniesienie kuli na maszt sygnalizuje rozpoczęcie biegu¹¹).

W obu analizowanych językach funkcjonują frazeologizmy zawierające obydwa przeciwstawne sobie leksemy oznaczające ‚na całej przestrzeni w kierunku pionowym’. Są to m. in. *etw. von oben nach unten kehren* (dosł. ‚przewracać coś od góry do dołu’) ‚dokładnie coś przeszukać, robiąc przy tym nieporządek’, *von oben bis unten* (dosł. ‚od góry do dołu’) ‚całkowicie’, *objechać/zwymyślać kogoś z góry na dół* – ‚skrzyczeć’, *od góry do dołu*, od początku do końca, na całej wysokości’. We frazeologizmie *nicht mehr wissen, wo/was oben und unten ist* (dosł. ‚nie wiedzieć, gdzie góra, gdzie dół’) określenia *oben* i *unten* służą jako wyznaczniki umożliwiające orientację w przestrzeni. Warto zauważyć, że zachowana jest kolejność członów, najpierw *oben/góra*, potem *unten/dół*. Poddane analizie zasoby niemieckiej frazeologii nie zawierały wyrażen o odwrotnej kolejności, co jest zapewne spowodowane zachowaniem zasad prozodii. Natomiast słownik autorstwa Müldnera-Nieckowskiego podaje wariant *od dołu do góry*.

Jedyny frazeologizm niemiecki z członem *unten* notowany w źródłach leksykograficznych to potoczne żartobliwe sformułowanie oznaczające, że ktoś nie żyje i spoczywa w grobie: *sich die Radieschen/den Rasen von unten ansehen* (dosł. ‚ogłądać rzodkiewki/trawę od dołu’), którego odpowiednikiem w języku polskim jest *wąchać kwiatki od spodu*. Natomiast w języku polskim wyekscerpowano cztery frazeologizmy zawierające komponent *dół*, a mianowicie: *coś idzie w dół*, *czyjeś akcje idą w dół*, *płacić z dołu*, oraz omówiony już związek *ci na dole*. Stanowią one antonimy odpowiednich stałych związków wyrazowych z komponentem *góra*.

Frazeologizmy z komponentami hoch/wysoko – niedrig/nisko

W przypadku frazeologizmów zawierających wyżej wymienione leksemy można stwierdzić paralele z wyrażeniami zawierającymi człony *oben/góra*. Także i tutaj mamy do czynienia z frazeologizmami wyrażającymi dumne usposobienie, zachowanie, objawiające się pełnym godności uniesieniem głowy, o czym świadczą następujące ekscerpty: *die Nase/den Kopf hoch tragen* (dosł. ‚nosić nos/głowę wysoko’), *nosić głowę/czoło wysoko*, przy

¹¹ Zob. P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 78.

czym frazeologizm polski ma dwie interpretacje, a mianowicie 'iść trzymając się prosto, nie pochylać głowy, zwykle okazując w ten sposób dumę, pewność siebie' oraz 'być dumnym, wyniosłym'.

W przypadku dwóch kolejnych frazeologizmów istotnym komponentem jest dodatkowo rzeczownik *Ross* 'rumak, dial. koń, zwierzę, na którego posiadanie i utrzymanie mogli sobie pozwolić jedynie przedstawiciele wyższych sfer, szlachty, a więc osoby *wysoko urodzone* i żyjące na wysokiej stopie. Siedząc na koniu spogląda się na pozostałych dosłownie z góry. Oto związki frazeologiczne, które to obrazowo ilustrują: *auf dem hohen Ross sitzen* (dosł. 'siedzieć na wysokim rumaku') 'być dumnym, zarozumiałym', *von seinem hohen Ross herunterkommen/heruntersteigen* (dosł. 'zsiadać z wysokiego rumaka') 'zrezygnować z aroganckiej postawy' oraz *jmdn. von seinem/vom hohen Ross herunterholen* (dosł. 'ściągnąć kogoś z jego wysokiego rumaka') 'nakłonić kogoś do rezygnacji z aroganckiej postawy'.

Z mową ciała związany jest też frazeologizm *Kopf hoch!* (dosł. 'głowa do góry') będący wykrzyknieniem mającym dodać komuś odwagi, natomiast do budowy ciała człowieka nawiązuje żartobliwe i jednocześnie obraźliwe wyrażenie *mieć wysokie/niskie podwozie/zawieszenie* 'o kobiecie: mieć długie/krótkie nogi', w którym kobieta porównywana jest do samochodu.

Hoch/wysoki kojarzy się również z ambicjami, sukcesem oraz odezwaniem od rzeczywistości. Ilustrują to następujące związki frazeologiczne: *hoch hinauswollen* (dosł. 'chcieć (wzbic się) w górę'), którego polskim odpowiednikiem frazeologicznym jest *wysoko mierzyć* 'mieć wielkie aspiracje', *sięgać (za) wysoko/(za) daleko* 'mieć (zbyt) wygórowane ambicje, być zuchwałym', *wysoko zająć* 'odnieść sukces, zrobić karierę', *in höheren Regionen/Sphären schweben* (dosł. 'unosić się w wyższych sferach') 'żyć w świecie marzeń, bujać w obłokach'.

Kolejne asocjacje związane z leksemami *hoch/wysoki* – (*niski*) to władza, wpływy, lukratywne stanowiska, pozycja, co potwierdzają ekscerpty *höheren Ortes* (dosł. 'wyższego miejsca') 'wyższej instancji', *höhere Gewalt* (dosł. 'wyższa siła') 'coś, na co nie mamy wpływu', *coś jest wysokiej/niskiej rangi* 'mające duże/niewielkie znaczenie, wartość', *ktos wysoki/niski rangą* 'ktos ważny/zupełnie nieliczący się', *ktos wysoko postawiony* 'osoba na wysokim stanowisku, wpływowa', *spaść/zlecieć z wysokiego stołka* 'stracić wysokie stanowisko, intratną posadę', *wysokie progi* 'dom, środowisko ludzi zamożnych, wysoko postawionych w hierarchii społecznej', *za wysokie progi na czyjeś nogi* 'towarzystwo, instytucja niedostępne dla kogoś stojącego niżej w hierarchii społecznej'.

Hoch implikuje również uroczysty charakter, o czym świadczą następujące frazeologizmy: *jmdm. hoch und heilig versprechen* (dosł. 'obiecować komuś wysoko i święcie') – widoczne jest tu nawiązanie do podniesienia ręki lub palców podczas przysięgi¹², *auf hohem Kothurn einherschreiten* (dosł. 'wkroczyć na wysokim koturnie') 'mówić przesadnie uroczyście' – wyrażenie to odnosi się do patosu języka antycznych tragedii, w których aktorzy występowali w butach na wysokich koturnach¹³.

Jako komponenty frazeologiczne *hoch* i *wysoko/nisko* odnoszą się do wartości, znaczenia, jakości, szacunku (w stosunku do rzeczy i osób): *hoch im Preis stehen* (dosł. 'stać wysoko w cenie') 'być w cenie', *hoch im Kurs stehen* (dosł. 'stać wysoko w kursie') 'mieć dużą wartość, być poważanym', *coś stoi wysoko/nisko* 'żarg. ekonom. coś jest wysoko notowane', *zapłacić za coś wysoką cenę*, związek z dwoma możliwymi interpretacjami, a mianowicie 'zdobyć coś kosztem dużych wyrzeczeń' oraz 'ponieść poważne konsekwencje swojego czynu', *płacić za coś najwyższą cenę* 'poświęcać życie', *grać o wysoką/najwyższą stawkę* 'walczyć o to, co ważne/najważniejsze, cenne/najcenniejsze', *coś jest wysokiej klasy* 'doskonałe, wartościowe', *coś jest na wysokim/niskim poziomie* 'coś jest dobre, wartościowe/nie ma większej wartości', *cenić sobie coś wysoko* 'uważać za szczególnie wartościowe, poważać coś', *cenić kogoś/coś wysoko/nisko* 'darzyć szacunkiem/nie cenić kogoś/czegoś', *ktos/coś jest wysokiego/niskiego lotu* 'wysokiej/małej wartości (intelektualnej)', *ktos/coś jest wysokiej próby* 'wysokiej jakości', *mieć wysokie mniemanie/wyobrażenie o kimś/czymś* 'coś/kogoś wysoko cenić, szanować', *jmdm. etw. hoch anrechnen* (dosł. 'komuś coś wysoko policzyć') 'szczególnie doceniać', *zu hoch/niedrig gegriffen sein* (dosł. 'być złapanym zbyt wysoko/nisko') 'być przecenionym/niedocenionym'.

Hoch i *wysoki* można interpretować jako 'trudny, skomplikowany'. Poniżej frazeologizmy, w których omawiane leksemy realizują właśnie to znaczenie, występując często z partykułą wzmacniającą *zu* lub w stopniu wyższym: *jmdm./für jmdn. zu hoch sein* (dosł. 'być dla kogoś za wysokie')/*für jmdn. die höhere Mathematik sein* (dosł. 'coś jest dla kogoś wyższą matematyką') 'zbyt skomplikowane, ktoś nie jest w stanie czegoś zrozumieć', *wyższa szkoła jazdy/wyższa matematyka* 'coś, co wymaga szczególnych umiejętności, przygotowania'.

Leksem *hoch* służy także intensyfikacji znaczenia związku frazeologicznego, występując w nim w stopniu wyższym lub najwyższym,

¹² Zob. Dudenredaktion, *Duden Redewendungen*, Mannheim 2003, s. 364.

¹³ Zob. tamże, s. 437.

np. *höherer Blödsinn* (dosł. 'wyższa głupota') 'absolutny nonsens', *es ist höchste Eisenbahn* (dosł. 'jest najwyższa kolej żelazna') 'najwyższy czas', *jmds. Herz schlägt höher* (dosł. 'czyjeś serce bije wyżej') 'ktoś oczekuje na coś z napięciem', *na wysokich/najwyższych/niskich obrotach* 'bardzo szybko, maksymalnie wykorzystując siły, środki/bardzo wolno'.

Wśród niemieckich frazeologizmów wyekscerpowano tylko jedną konstrukcję zawierającą człon *niedrig* 'niski', w której funkcjonuje jako antonim leksemu *hoch* (*zu hoch/niedrig gegriffen sein*). W polskiej frazeologii komponent *niski* występuje z większą częstotliwością, głównie w parze z wyrażającym przeciwieństwo wyrazem *wysoki* (por. przykłady powyżej). Samodzielnie pojawia się w niewielu frazeologizmach o znaczeniu zdecydowanie negatywnym: *nisko upaść* 'stracić honor, stać się osobą godną pożałowania', *z niskich pobudek* 'w celu zaspokojenia przyziemnych potrzeb'.

Frazeologizmy z komponentami *vorn(e)/przód – hinten/tył*

Dostępne niemieckie opracowania leksykograficzne notują zaledwie dwa frazeologizmy zawierające człon *vorn(e)*: *die Nase vorn haben* (dosł. 'mieć nos z przodu') 'okazać się lepszym, zwyciężyć' (wyrażenie to ma prawdopodobnie swoje źródło w wyścigach konnych¹⁴) oraz *von vorne* (dosł. 'od przodu') 'od początku' – tutaj konstrukcja zawierająca nazwę kategorii przestrzennej ma znaczenie czasowe.

O wiele liczniejsza jest grupa związków frazeologicznych zawierających parę *vorn – hinten* oraz leksem *hinten*. W języku polskim proporcje te są bardziej wyrównane. W polskich frazeologizmach określenie *przód* ma wydźwięk pozytywny i kojarzony jest z rozwojem, postępami w pracy, korzystną sytuacją: *pchać ten wózek do przodu* 'robić nadal to, co się robiło', *posuwać się do przodu* 'robić postępy w pracy', *być do przodu* 'osiągać korzystny wynik, zazwyczaj finansowy', *mieć przodu u kogoś* 'być przez kogoś faworyzowanym, docenianym', *wrywać się do przodu* 'starać się zwrócić na siebie uwagę'.¹⁵

Jedynie *wyjść/wyjechać nogami do przodu* ma znaczenie konotowane negatywnie, tj. 'umrzeć'. Zwykło się uważać, że w ten sposób wozi się osoby

¹⁴ Zob. tamże, s. 538.

¹⁵ Na pozytywny wydźwięk przodu i negatywny tyłu wskazuje też Lyons, dz. cyt., s. 293.

zmarłe. W szpitalach przestrzega się, aby chorych transportować zawsze głową do przodu.

W *nicht mehr wissen, wo hinten und vorne ist* (dosł. „nie wiedzieć, gdzie tył, gdzie przód”) być zdezorientowanym, człony *hinten* i *vorne* służą jako punkty odniesienia ułatwiające orientację, tworzące pewien ład. Jako uzupełniająca się całość pojawiają się także w następujących frazeologizmach: *hinten und vorne* (dosł. „z tyłu i z przodu”)/*von vorn bis hinten* (dosł. „od przodu do tyłu”), „od początku do końca”, *weder hinten noch vorne* (dosł. „ani z tyłu, ani z przodu”) „w żadnym wypadku”, *es jmdm. vorne und hinten reinstecken* (dosł. „wtykać komuś z przodu i z tyłu”) „z przesadną troskliwością dbać o kogoś, starać się przypodobać”, *seine Augen vorn und hinten haben* (dosł. „mieć oczy z przodu i z tyłu”) „wszystko bacznie obserwować”. W polskim *wkładać coś tyłem do przodu/na przód* komponent *tył* podkreśla włożenie ubrania odwrotnie niż należy, kiedy przednia jego część znajduje się na plecach. Jak widać, kolejność leksemów będących nazwami kategorii przestrzennych nie jest w powyższych wypadkach stała.

Warto przytoczyć także wyrażenie *hinten Lyzeum, vorne Museum* – *z tyłu liceum, z przodu muzeum*, które w języku niemieckim funkcjonuje również w bardziej dosadnej wersji *hinten Blondine, vorne Ruine* (dosł. „z tyłu blondyna, z przodu ruina”). Jest to żartobliwe i jednocześnie pogardliwe określenie kobiety starszej, która dobrze wygląda jedynie z tyłu. Leksem *Blondine* jednoznacznie wskazuje na ogólne znaczenie frazeologizmu, natomiast wariant z *Lyzeum* jest dla większości młodych użytkowników języka niemieckiego niezbyt czytelny. We współczesnym systemie szkolnictwa w Niemczech nie funkcjonuje określenie *Lyzeum* („liceum”), w przeszłości była to szkoła dla dziewcząt.

Dość licznie reprezentowane są frazeologizmy z leksemem *hinten/tył*. W języku polskim są to po części odpowiedniki wyrażen z członem *przód*. Wszystkie mają znaczenie negatywne: *być do tyłu* „ponieść stratę; nie nadążać z czymś”, *mieć do tyłu* „tracić coś; zalegać z czymś”, *mieć tyły u kogoś* „mieć u kogoś złą opinię”, *zostawać w tyle* „nie dorównywać innym, być gorszym”, *krok w tył/do tyłu* „regres”, *zrobić w tył zwrot* „odwrócić się, żeby wyjść, uciec”.

Wśród wyrażen w języku niemieckim dominują takie, które odnoszą się do części ciała człowieka: *hinten keine Augen haben* (dosł. „z tyłu nie mieć oczu”) „nie widzieć, co dzieje się za plecami”, *jmdn. am liebsten von hinten sehen* (dosł. „kogoś najchętniej oglądać od tyłu”) „niechętnie mieć z kimś do czynienia”, *jmdn. von hinten ansehen* (dosł. „kogoś oglądać z tyłu”) „poprzez

odwrócenie się plecami okazać komuś pogardę. Wyjątek stanowi eufemistyczny frazeologizm *Erster von hinten* (dosł. „pierwszy od tyłu”) „ostatni”.

W powyższych przykładach *hinten* odnosi się do pleców człowieka, natomiast w dwóch kolejnych do tylnej części ciała, na której się siedzi: *jmdm. hinten hineinkriechen* (dosł. „komuś wlaźć od tyłu”) „podlizywać się komuś”, *hinten nicht mehr hochkönnen* (dosł. „z tyłu nie móc się podnieść”) „mieć problemy finansowe; być schorowanym, słabym fizycznie”.

Frazeologizmy z komponentami *recht(s)/prawo – link(s)/lewo*

Wymienione w śródtytule nazwy kategorii przestrzennych mają bogatą symbolikę, która znajduje swoje odzwierciedlenie w związkach frazeologicznych języka niemieckiego i polskiego. Prawa ręka reprezentuje takie wartości jak znaczenie, ważność i siła, co potwierdzają cytaty z Biblii, m. in. z Księgi Psalmów¹⁶. Stąd też czyjś pomocnik, godny zaufania bliski współpracownik określany jest mianem *jmds. rechte Hand* – *czyjaś prawa ręka*. Prawa strona traktowana jest też jako przeciwwaga dla strony serca i łączona z rozumem, mądrością oraz logiką, racjonalizmem, np. w niemieckim frazeologizmie *das Herz auf dem rechten Fleck haben* (dosł. „mieć serce po prawej stronie”) „kierować się rozsądkiem”.

W języku niemieckim funkcjonuje cała grupa frazeologizmów, w których *recht* oznacza „właściwy, związany z prawodawstwem” – tutaj warto wspomnieć o etymologicznych związkach między *recht* „prawy, z prawej strony” a *das Recht* „prawo, ogół przepisów i norm prawnych”¹⁷, np. *nicht mit rechten Dingen zugehen* (dosł. „dzieją się niewłaściwe rzeczy”) „coś tu jest nie w porządku”, *das Kind beim rechten Namen nennen* (dosł. „nazywać dziecko właściwym imieniem”) „mówić bez ogródek”, *jmdn./etw. ins rechte Licht rücken* (dosł. „stawiać kogoś/coś we właściwym świetle”) „przedstawić kogoś/coś w korzystnym świetle”, *vor die rechte Schmiede gehen* (dosł. „pójść do właściwej kuźni”) „zwrócić się do właściwej osoby, instytucji”, *schlecht und recht* (dosł. „źle i dobrze, właściwie”) „tak dobrze, jak to tylko możliwe”, *alles, was recht ist* (dosł. „wszystko, co jest właściwe”) „trzeba przyznać, że...”.

¹⁶ Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 337.

¹⁷ Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, pod red. E. Seebolda, Berlin 1999, s. 672.

W *przewracać coś na lewą/prawą stronę* (np. tkaninę, ubranie, papier) można odczytać asocjacje strony lewej z czymś gorszym i brzydszym, a prawej z tym, co jest piękne, doskonałe i może być pokazane na zewnątrz.

Negatywne konotacje leksemu *links* i *lewy* obecne są m. in. w *jmdn./etw. links liegen lassen* (dosł. 'zostawić kogoś/coś z lewej strony') 'kogoś/coś świadomie ignorować', *głupi jak but z lewej nogi* 'bardzo głupi', *pasuje jak but z lewej nogi* 'w ogóle nie pasuje'.

Już starożytni Rzymianie uważali przekroczenie progu lewą nogą jako złowróżbne. Na przyjęciach specjalny niewolnik pilnował, aby goście wchodzili w sposób właściwy¹⁸. Według dawnych przesądów wstanie z łóżka lewą nogą przynosiło pecha. Obecnie jest to żartobliwe wyjaśnienie przyczyny czyjegoś złego humoru: *mit dem linken Fuß/Bein aufgestanden sein* – *wstać lewą nogą*.

Lewa strona, a szczególnie lewa ręka, kojarzona jest z niezgrabnością (por. pisanie lewą ręką przez osoby praworęczne) – we frazeologii zostało to zintensyfikowane, a w świadomości użytkowników obu języków zakodowany jest dość absurdalny obraz: *zwei linke Hände haben* – *mieć dwie lewe ręce*. Godne przytoczenia w tym kontekście jest wyrażenie popularne w potocznej niemieczyźnie *etw. mit links/mit der linken Hand machen können* (dosł. 'móc zrobić coś lewą ręką'), czyli 'z łatwością', czy też *etw. auf einer linken Backe absitzen* (dosł. 'odsiedzieć coś na lewym pośladku') 'szczególnie w odniesieniu do odbycia wyroku: zrobić to bez trudu'.

W obu językach *links/lewy* wywołuje asocjacje z czymś nielegalnym, co odbywa się z pominięciem obowiązujących przepisów, w drodze, przekupstwa, oszustwa, kradzieży. W języku niemieckim do tych skojarzeń odnosi się frazeologizm *Ehe zur linken Hand* (dosł. 'małżeństwo na lewą rękę'), odpowiadający polskiemu *małżeństwo na kocią łapę*, a w języku polskim są to następujące wyrażenia: *lewe dokumenty/papiery/interesy/lewy towar, kupować/sprzedawać na lewo, pracować na lewo, zażyć kogoś z lewej mańki*, pleonazm: *zaskoczyć podstępem, oszukać*.

W języku polskim obecny jest frazeologizm *żegnać się lewą ręką*, za pomocą którego wyraża się zdumienie, zaskoczenie. To żartobliwe sformułowanie nawiązuje prawdopodobnie do negatywnej symboliki lewej strony, tj. satanizmu i nocy. Na czarnych mszach miano się *żegnać lewą ręką*¹⁹.

Frazeologizmu *die linke Hand kommt vom Herzen* używa się, gdy np. na powitanie czy pożegnanie z jakichś względów nie można podać ręki właściwej,

¹⁸ Zob. W. Kopaliński, dz. cyt., s. 337.

¹⁹ Zob. tamże.

czyli prawej. Wyrażenie to jest swoistym eufemizmem, przy czym obecna negatywną symbolikę strony lewej (zły omen, nieszczęście, niepowodzenie, śmierć, wrogość) neutralizuje określenie *od serca*, a więc cytowany związek jest wyrazem serdeczności, przyjaźni, pokoju, pojednania²⁰.

Źródłem niektórych frazeologizmów z omawianymi tutaj leksemami jest Biblia. Do nich należy *nicht mehr wissen, wo rechts und wo links ist* (dosł. „nie wiedzieć już, gdzie prawo, gdzie lewo”) „całkowicie pogubić się, stracić orientację”, który nawiązuje do cytatu: „A ja nie miałbym odpuścić (rzecze Pan) Niniwie [...], w której jest więcej niż 120 000 ludzi nie rozróżniających między prawicą a lewicą swoją?”²¹.

Rechts/prawo i *links/lewo* tworzą także we frazeologii obu języków parę antonimów i występują jako określenia dwóch przeciwnych stron, kierunków: *weder rechts noch links schauen* (dosł. „nie patrzeć ani na prawo, ani na lewo”) „realizować swój cel i nie oglądać się na nikogo i na nic”, *na prawo i lewo* (np. wydawać pieniądze) „bez umiaru”, *klaniać się na prawo i lewo* „witać się z wieloma osobami”, *rozglądać się na prawo i lewo* „patrzeć w różne strony, zazwyczaj w poszukiwaniu czegoś”, *albo w lewo, albo w prawo* „konieczność zdecydowania się”, *ani w lewo, ani w prawo* „bez możliwości manewru, wyboru”, *z lewa i z prawa, ze wszystkich stron*.

Podsumowanie

Badanie zebranego materiału językowego wykazało, że w większości analizowanych związków frazeologicznych nazwy kategorii przestrzennych zachowują swoje znaczenia dosłowne, które są wplecione i skorelowane ze znaczeniem frazeologizmów. Te zaś to zazwyczaj obrazowe metafory wywołujące określone wyobrażenia wizualne. Wyekscerpowane związki frazeologiczne ilustrują także dwa schematy wartościowania przestrzeni, a mianowicie w wymiarze wertykalnym *oben/góra* i *hoch/wysoko* implikują sądy pozytywne, zaś *unten/dół* i *niedrig/nisko* sądy negatywne, w wymiarze horyzontalnym *vorn(e)/przód* i *rechts/prawo* służą do wyrażania wartości pozytywnych, a *hinten/tył* i *links/lewo* – wartości negatywnych.

²⁰ Zob. L. Röhrich, *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, t. 2, Freiburg 2006, s. 968.

²¹ Jonasz 4, 11; cyt. za Kopaliński, dz. cyt., s. 337.

Bibliografia

- Burger H., *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin 2003.
- Dudenredaktion, *Duden Redewendungen*, Mannheim 2003.
- Evans V., *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*, tłum. M. Buchta i in., Kraków 2009.
- Grzegorzczkowska R., *Nazwy wymiarów jako określenia cech psychicznych człowieka*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, pod red. J. Adamowskiego, Lublin 2005, s. 27-39.
- Gutowski B., *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Warszawa 2006.
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2001.
- Linde-Usiekniewicz J., *Przestrzeń w języku i językoznawstwie*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, pod red. J. Adamowskiego, Lublin 2005, s. 13-25.
- Lyons J., *Semantyka*, tłum. A. Weinsberg, t. 2, Warszawa 1989.
- Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Pajdzińska A., *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] „Język a Kultura”, t. 3, pod red. J. Puzyniny, J. Anusiewicza, Wrocław 1991, s. 15-28.
- Röhrich L., *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, t. 1-3, Freiburg 2006.
- Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, pod red. E. Seebolda, Berlin 1999.

Spatial expressions in phraseology – German and Polish idioms with the names of spatial categories

(summary)

The article presents analysis of German and Polish idiomatic units with names of spatial categories such as *top/bottom*, *high/low*, *at the front/at the back* and *right/left*. The analysis showed that the majority of the idioms retained their system meaning in the global idiomatic meaning. The idioms represent two evaluating models of space namely in the vertical (*top* and *high* carries positive connotations, where as *bottom* and *low* have the opposite effect) additionally with the use of horizontal opposition (*at the front* and *right* being positive and *at the back* and *left* being negative).